

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ Ա ՀԱՄԱԴԱՆՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ (ԿԹՂ. 1715-1725 ԹԹ.) ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

1605 թվականից ի վեր Արարատյան աշխարհի ոտք չկոխած օսմանյան բանակը դարձյալ այստեղ հայտնվեց մեկ էլ 1724 թ. հունիսին¹: Երեքամսյա պաշարումից հետո, սեպտեմբերի 23-ին (հին տոմարով), թուրքերը գրավեցին Երևանի բերդը²: Ավելի շուտ, 1724 թ. հունիսի 12-ին, Կ. Պոլսում կնքվեց ռուս-թուրքական պայմանագիրը, որի համաձայն, բացառությամբ Դերբենդից Մազանդարան ձգվող մերձկասպյան շրջանների, որոնք 1722-1723 թթ. արդեն հիմնականում գրավված էին ռուսների կողմից, ամբողջ իրանական Այսրկովկասը ճանաչվեց Օսմանյան կայսրության տարածք³: Այդպիսով, ամրագրվեց օսմանյան վարչությունն ամբողջ Արարատյան երկրի, այդ թվում նաև՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի վրա՝ անհայտ և անորոշ ժամանակով:

Այս շրջադարձային փոփոխությունը բոլորովին մոր ու չափազանց բարդ խնդիրներ էր դնում Մայր Աթոռի առջև: Եթե մինչ այդ, սկսած 1461 թվականից, Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող հայությունը, իբրև առանձին «միլլեթ», պետության առջև ներկայացված էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքով ու պատրիարքությամբ, ապա այժմ՝ Հայաստանյայց Եկեղեցու միաբնակության կառույցում գերագույն մարմին հանդիսացող Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը, բնականաբար, ձգտելու էր ինքը տիրանալ այդ մենաշնորհին: Այս հավակնությունն աստիճանաբար ամրանալու էր, որովհետև Էջմիածնի կաթողիկոսն ու միաբանները, տեսնելով իրանի շարունակվող ճգնաժամն ու քայքայումը՝ մրա մեծ մասի հայտնվելը աֆղանական, օսմանյան և ռուսական ռազմականության տակ, առաջիկա տարիների ու տասնամյակների համար, Օսմանյան վարչությանն այլընտրանք չէին կարող պատկերացնել: Հետևաբար, Մայր Աթոռն իր և Հայոց Եկեղեցու շահերի տեսակետից անիմաստ ու վտանգավոր էր դիտելու Օսմանյան կայսրության տարածքում Էջմիածնի գերակայության զիջումը Պոլսի պատրիարքությանը: Սակայն, ինչպես կտեսնենք, 1724-1735 թթ. այդ խնդիրը որևէ վերջնական լուծում չստացավ ու մնաց առկախ վի-

¹ Տե՛ս Ա. Մ. Այվազյան. Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին. Պատմա-բանասիրական համադես, 1991, հմբ. 1, էջ 95:

² Նույն տեղում, էջ 98-100:

³ Պայմանագիրն ամբողջությամբ տե՛ս Полное собрание законов Российской империи. Москва, 1839, Т. VII, документ No. 4531.

ճակում, որովհետև Հայ Եկեղեցու կառավարումը Ս. Էջմիածնից մեծապես դժվարացել էր ստորև քննվող մի շարք համգամանքների բերումով:

Պարսկական ճակատների վրա շարունակվող պատերազմը քաղաքական-տնտեսական ընդհանուր անապահով իրադրություն էր ստեղծել ողջ Այսրկովկասում, որոշ չափով էլ՝ Թուրքիայի արևմտյան շրջաններում⁴: Արարատյան երկրի հայությունը, որ Մայր Աթոռի հիմնական հեմարանն էր, մարդկային ահավոր կորուստներ էր կրել. մինչև 1725 թ. Պարսկաստանում եղած լեռն ճիզվիտ Թ. Կրուշինսկուի տեղեկությունների համաձայն, միայն Երևանի գրավման ժամանակ սպանվել էր 30.000 հայ, բացի այդ՝ տասնյակ հազարավոր հայեր թշվել էին գերության⁵: Փլուզվել էին Էջմիածնի տնտեսական կարողությունները, խզվել էին կապերը արևելահայության ֆինանսական մայրաքաղաք Նոր Զուղայի և առհասարակ Պարսկաստանի, ինչպես և՛ Գանձասարի, Տաթևի, Գանձակի, Ծամախիի, այլ կարելի էր կենտրոնացնել ու թեմերի հետ:

Աստվածատուր Կաթողիկոսի անունը ցայսօր հանիրավի չի ներառվել 1720-ական թթ. հայ ազատագրական շարժման գործիչների շարքում, մինչդեռ այդ ասպարեզում կան նրա գործունեությունը լուսաբանող պերճախոս տեղեկություններ:

Կաթողիկոսական օծումից (1715 թ. մայիսի 7)⁶ շուրջ մեկ տարի անց Աստվածատուր Կաթողիկոսը հանդիպում է հայ զինված ապստամբությունը վաղուց ի վեր գաղտնաբար նախապատրաստող գործիչներից մեկին՝ Մինաս վարդապետ Տիգրանյանին: Այս երկուսի միջև Ս. Էջմիածնում 1716 թ. հուլիսի 15-ից մինչև 23-ը տևած բանակցությունները⁷ բացահայտում են Աստվածատուր Կաթողիկոսի շրջահայաց ու զգուշավոր, բայց միաժամանակ բացարձակ նվիրվածությունը Հայաստանը զենքով ազատագրելու գաղափարին: 1717 թ. մարտի 14-ին Մինաս վարդապետը ռուսական կառավարությանը տված իր բանավոր զեկույցում հայտնում էր,

⁴ Տե՛ս Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցոյց»: Աշխատասիրեց Սամուէլ վրդ. Արամեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1978, էջ 96-97 (փաստաթուղթ 12), էջ 98 (փ. 16, 17), էջ 99 (փ. 19), էջ 101 (փ. 27), էջ 106 (փ. 37): Օսմանյան զորքը գերեվարել էր ոչ միայն պարսկահայատակ, այլև, որ կարող է տարօրինակ թվալ, օսմանահայատակ բազմաքանակ հայերի. տե՛ս Մ. Վ. Չամչեանց. Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786 (այսուհետև՝ ՉԱՄ, Գ), էջ 783:

⁵ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Մ. Այվազյան, Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խռովությունում 1724 թ., Պատմա-բանասիրական հանդես, 1991, հմր. 2 (133), էջ 113: Armen M. Aivazian, The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal. (Center for Policy Analysis, American University of Armenia, Yerevan, Armenia, 1997), pp. 36-39.

⁶ ՉԱՄ, Գ, էջ 768. Մ. արքեպս. Օրմանեան. Ազգապատում, հ. Ա-Բ, Կ. Պոլիս, 1912-1914 (այսուհետև՝ ԱԶԳ), սյուն. 1918:

⁷ Армяно-русские отношения в 1-ой трети XVIII века. Сборник документов. Т. II, часть I. Под редакцией Апп. Иоаннисяна, Ереван, 1964 (այսուհետև՝ АРО, I), док. 148, 154, с. 358, 367.

որ, լսելով իրենից ազատագրական ծրագրերի և ռուսներից սպասվող օգնության մասին, կաթողիկոսը «շատ ուրախացավ և բանավոր նրան պատասխանեց, որ այն գործը, որի մասին վարդապետն իրեն տեղեկացրեց, շատ բարի է, և նա ցանկանում է այդ գործում ծառայել և օժանդակել Նորին Ցարական Մեծությանը (իմա՝ Պետրոս Ա-ին, Ա.Ա.), միայն թե նա մեծ մտավախություն ունի շահից, քանզի դա մեծ գործ է. այնպես չառաջվի, որ իրենք բոլորը (իմա՝ ամբողջ հայությունը, Ա.Ա.) ավերածության ենթարկվեն: Սակայն, եթե Նորին Ցարական Մեծությունը ցանկանա Պարսկաստանի դեմ պատերազմով դիմել և իր գործերն այդ երկիր ուղարկել, ապա թող նույն վարդապետի (իմա՝ Մինաս Տիգրանյանի, Ա.Ա.) կամ այլ հավատարիմների միջոցով նախապես իրեն լուր տա, թե ինչ է նրանից ակնկալում, իսկ ինքն՝ իր բոլոր հավատարիմների հետ, պատե՛մ միջոցը գտնելով, այդ գործում հավատարմորեն և կարեցած չափով օգնություն ցույց կտա»⁸:

Այդ պատասխանը գրավոր ներկայացնելու Մինաս վարդապետի խնդրանքին՝ Աստվածատուր Կաթողիկոսը խոհեմաբար առարկում է՝ ասելով. «Գրավոր այս բանը շարադրելը և (ռուսաց ցարին) հավատարմություն հայտնելն անհնար է, քանզի այս գործը պետք է հույժ գաղտնի պահել՝ պարսիկներից և որոշ հայերից: Փոխարենը՝ կտա վարդապետին քողարկված իմաստով մի նամակ, ուր կասվի, թե նա եղել է պատրիարքի մոտ և զեկուցել նրան ամեն տեսակ գործերից, որոնք ընդունվել են սիրով և հաճությամբ»⁹:

Զեկույցի վերջում Մինաս վարդապետը եզրակացնում էր, որ Գանձասարի Եսայի Կաթողիկոսը լրիվ պատրաստ է դիմելու զինված ազատագրական պատերազմի և ռուսների օգնությանն ապավինելու, իսկ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսը «թեև բանավոր հայտնում էր իր հակվածության մասին, սակայն այդ գործում Եսայու պես վստահելի չէ, քանզի շատ է երկնչում շահից»¹⁰:

Հետագա իրադարձությունները ցույց են տալիս սակայն, որ Աստվածատուր Կաթողիկոսի նկատմամբ Մինաս վարդապետի արտահայտած մտահոգությունը չափազանցված էր: Ամենայն հավանականությամբ, Մինաս վարդապետը ռուսներին դիտավորյալ էր հետ պահում Աստվածատուր Կաթողիկոսի հետ աշխույժ կապեր հաստատելու մտքից՝ նպատակ և առաջադրանք ունենալով առավելագույնս ապահովագրել Ս. Էջմիածնի անվտանգությունը:

Ազատագրական պատերազմի այս նախապատրաստությունների շղթայում պետք է դիտել Եսայի Հասան-Ջալալյանի երկու այցը Ս. Էջմիածին՝ 1719 և 1721 թթ., որոնց արդյունքում Աստվածատուր Կաթողիկոսը արձակում է չորս կարևոր կոնդակ: Այս կոնդակները տնտեսապես ու վարչականորեն զորացնում էին Գանձասարի Աթոռը՝ շնորհելով նրան պատմականորեն Ս. Էջմիածնին ենթակա մի

⁸ АРО, I, док. 154, с. 368.

⁹ Նույն տեղում. Կաթողիկոսի գրած նամակը տե՛ս АРО, I, док. 148, с. 358-359.

¹⁰ АРО, I, док. 154, с. 370.

շարք շրջաններ՝ Օսմախիմ, Օիրվանը, Օաքիմ, Ղաբալան¹¹: Աստվածատուր Կաթողիկոսի կոնդակներից մեկը պարզապես արտառոց էր. այն ուղղված էր Գանձասարին երբևէ որևէ տուրք չտված շրջանների հայությանը՝ «ի վերայ Նախիջևանու, Գողթնեաց, Ղափանու, եւ Թիֆլիզու...», զի զկամատուր ողորմութիւնս տալով օգնեսցեն պարտուց նորին»¹²:

Ավելին, Աստվածատուր Կաթողիկոսը Եսայու նկատմամբ բարյացակամ համարյա մտերմությունը և հորդորելով ժողովրդին. «զի ընկալցին զԵսայի Կաթողիկոսն եւ զնուիրակական արդիւնսն ի նա յանձնեսցին՝ որպէս նուիրակի ի Սրբոյն» Էջմիածնէ գնացելով... Թէպէտ մեր էիք բնական՝ եւ մեր էք, սակայն մեք մերով կամաւ եւ յօծարութեամբ դմա շնորհեցաք ի սէր դորին եւ վասն աղքատութեան Գանձասարու Աթոռոյն: Այսուհետեւ պարտիք հնազանդիլ եւ ընդունիլ զԵսայի Կաթողիկոսդ ձեր, որում ներհակք՝ մեզ եմ ներհակք»¹³:

Կարծում ենք, Եսային բազմիցս օգտագործած պիտի լիներ այս կոնդակի ավելի քան մեկ մեկնաբանության տեղիք տվող այն բանաձևումը, որ Եսայու թշնամիներին դասում էր Աստվածատուր Կաթողիկոսի թշնամիների շարքը՝ «որում ներհակք՝ մեզ եմ ներհակք»: Այս բանաձևումը կարելի էր ի ցույց դնել որպէս ազատագրական պատերազմի գաղափարին Ս. Էջմիածնի լիակատար համերաշխության մի այլաբանական վկայություն, որը շատերի (հատկապես՝ տատանվողների) համար Հայաստանի ազատագրության վտանգավոր ձեռնարկին միանալու մի լրացուցիչ փաստարկ ու դրդիչ պիտի ծառայեր:

Այս կոնդակները միտված էին զգալիորեն ամրապնդելու առաջիկայում սպասվող ազատագրական պատերազմի մեջ առաջամարտիկի դեր ստանձնելու ընդունակ (և այդ առաքելությանը եռանդունորեն մասնապատրաստվող) արցախահայության դիրքերը և բարձրացնելու Արցախի հոգևոր-քաղաքական կենտրոն Գանձասարի հեղինակությունը: Հիշենք, օրինակ, որ տեղական հայոց զինուժը գաղտնաբար վերակազմվելու, արդիական զենքով սպառազինելու և գլխավորելու նպատակով՝ մոտավորապես նույն ժամանակ, 1718-1720 թթ. միջև, Օիրվանից Արցախ էր հրավիրվել ու բուռն գործունեություն ծավալել հայ պրոֆեսիոնալ զորահրամանատարների մի խումբ՝ Ավան-յուզբաշու առաջնորդությամբ (ժամանակակիցներն այս զինվորականներին անվանում էին «շիրվանցիներ», «Օիրվանայ տղէք»)՝¹⁴:

¹¹ Սիմեոն Երեւանցի. Զամբո. Վաղարշապատ, 1870, էջ 84: Օրմանյանը վրիպմամբ իբրև Եսայու երկրորդ այցելության տարի է նշել 1720-ը (Ա.ԶԳ, պլոմ.1929): Սիմեոն Երեւանցին այս այցելություններին տալիս է զուտ եկեղեցական-եկեղեցական իմաստ, այս տեսակետին հետևում է նաև Արամից օգտված Մ. Օրմանյանը: Եսայի Հասան-Ջալալյանի երկում այս այցելությունների մասին չի հիշատակված (տե՛ս Եսայի Հասան-Ջալալեան. Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի: Երուսաղէմ, 1868):

¹² Սիմեոն Երեւանցի. Զամբո, էջ 84:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Армянно-русские отношения в 1-ой трети XVIII века. Сборник документов. Т. II, часть II. Под редакцией Апп. Иоаннисяна, Ереван, 1967 (այսուհետև՝ АРО, II), док. 278, с. 187-188. հմմտ. Ա. Մ. Այվազյան, Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ. և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմեր-

էս մայիքն Կաթողիկոսին կանչել էր տարել, թէ՛ «դու էլ աս մեզնե դամիշ ելել [=ըմբոստացել ես մեր դեմ]¹⁸։ Էս քո գիրն այ, որ հայոց ասկարին գրել աս»։ [Կաթողիկոսն] ասացել այ, թէ «էտ գիրն ես չեմ գրել, էտ թշմամու շինած գիրայ»։ Եւ [մայիքը] Կաթողիկոսին էլ շատ խաֆայաթ [=անդություն] կտայ եւ Դ-Ի (4000) ոսկի ջառիմա [=տուգանք] յինք կառ[ն]ու, քանի օր կապիսի, յետոյ մարդ մէջ կընկանի, բաց կթողու»¹⁹։

Այս դեպքից մի քանի օր անց Երևանի մայիքը դարձյալ կանչում է Աստվածատուր Կաթողիկոսին և խնդրում, «թէ ձեր Հայոց ասկարն շատ թուրք ա ջառթում, որ ուզեն՝ գոն Յարեանայ վերայ. դու մին գիր գրէ ձեր ասկարին վերայ, որ էս երկիրն չը գոն եւ մեր մարդին դէկմիշ չնեն [=ձեռք չտան]²⁰։

Կաթողիկոսը դժկամորեն մի ամսակ է գրում հայոց զորքերի հրամանատարությանը՝ մայիքին զգուշացնելով, որ հազիվ թե նրանք ենթարկվեն իր խոսքին։ Սակայն մայիքը պնդում է՝ ասելով, թե «թամամ խայերոց գլխայորն դու աս, որ յամիշայ [=միշտ] քեզ կլեն... պիտի որ գրես»²¹։ Մեծ ճնշման ենթարկվելով, Աստվածատուր Կաթողիկոսը «մին մախիլայ գիր կը գրէ», այսինքն՝ մի կեղծ դիմում է գրում հայոց զորքերի հրամանատարությանը²², որում առեքեսորեն հորդորում է հայոց զորքին չշարժվել դեպի Արարատյան երկիր, սակայն՝ «գրին տակումն կը գրի, թէ «դուք ինչպէս խեղիաթ [=հարմար] կը տեսնէք, էնպէս արեք, ձեր գիտացածն ձեռաց տեք ոչ [=ձեր ծրագրերը մի մատնեք]»²³։

Արդ, «գրին տակումն» անգլերեն և ռուսերեն թարգմանիչները հասկացել են իբրև «նամակի վերջում»²⁴։ Սակայն այս «գրին տակումն» պետք է հասկանալ իբրև նամակի բովանդակությունից դուրս՝ նույն թերթի կամ ծրարի ներքևի ինչ-որ հատվածում անպայման ծածկագրով գրի առնված տողեր, քանի որ Կաթողիկոսը չէր կարող բացահայտ գրել այդ տողերը (Մայր Աթոռում ծածկագրերի գործածումը սովորական բան է եղել)²⁵։

¹⁸ Անգլերեն թարգմանված է այսպես՝ «Դ-ն էլ ես մեզ լքել կամ դո՛ւ էլ ես մեզնից երես թեքել» [You have also abandoned us!]. - The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz, p. 49.

¹⁹ Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնցի», Գլուխ 104.- «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1863, հմր. Գ, էջ 196։

²⁰ Նույն տեղում, Գլուխ 105, էջ 197։

²¹ Նույն տեղում։

²² Ռուսերեն թարգմանության մեջ «մախիլա»-ն ճիշտ չէ՝ "написал письмо в общих выражениях" Петрос ди Саргис Гиланентц. Дневник осады Исаггани афганами, с. 40, անգլերենում ճիշտ է՝ «a false letter» (The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz, p. 49, note 3)։

²³ «Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնցի»։ «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1863, հմր. Գ, էջ 197։ Անգլերեն թարգմանության միջից լրիվ դուրս են ընկել «ձեր գիտացածն ձեռաց տեք ոչ» բառերը (The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz, p. 50), իսկ ռուսերեն թարգմանությունը ճիշտ է՝ "не выдавайте ваших планов" (Петрос ди Саргис Гиланентц. Дневник осады Исаггани афганами, с. 40)։

²⁴ The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz, p. 50; Петрос ди Саргис Гиланентц. Дневник осады Исаггани афганами, с. 40.

²⁵ Մայր Աթոռում ծածկագիր ճշանդների գործածության մասին տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան։ Աշխատասիրութեամբ՝ Գիւտ Աղանեանցի։ Գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 842-852. Գիրք ԺԱ, Թիֆլիս, 1913, էջ 463։

Հայկական գործի հրամանատարությունը մի պատասխան գրությամբ հայտնում է, որ կաթողիկոսին հարգելով, հրանք չեն շարժվի դեպի Արարատյան երկիր, թեև նախապես այդպիսի մտադրություն ունեին, և պահանջում է Մայր Աթոռն ու հայությանը չհեղել. «Մենք ուզում ինքն զինք ձեզ վերայ, չումքի մեր կաթողիկոսն մեզ յուրեանը չհեղել. «Սոքա մեզ բարեկամ ան, սոցա դեքմիշ չնեք եւ դէս չգեք», մեր կաթողիկոսին խաթեր խամար էլ եկինք ոչ, յետ դաոցանք: Չում որ մենք էս մարդայորությունն արարինք, պիտի որ դուք էլ մեր կաթողիկոսին եւ իւր թամամ վանքերին եւ միայքանոցն եւ տեղիտ խայերին ջաֆայ չառեք» լեվ աղաթօվ պախեք»²⁶:

Սակայն, որոշ ժամանակ անց Երևանի նախընթաց հանդիմանում է Աստվածատուր կաթողիկոսին կեղծ նամակ գրելու համար, քանի որ հայկական գործերը հաջողությամբ շարունակում են ընդլայնել և ամրացնել իրենց վերահսկողության տակ գտնվող տարածքները. «Նախան կաթողիկոսին կկանչե, թե՛ «քոյ խայերն թուրք ջառթելն իվելայցուցել ան, քո գրած գիրն մախիլայ էր գրած. մենք էլ քեզ հավատման չենք եւ էստոնք քեզ թողման չենք»²⁷:

Այս իրադարձությունները Գիլանեցին հայտնել է դեպքի պահին Էջմիածնում գտնված Մկրտիչ վարդապետը, որը ճշտում է միայն, որ Աստվածատուր կաթողիկոսի նամակը հասցեագրված էր «Հայոց ասկարի մեծայորին»: Ամենայն հավանականությամբ, նամակը ստացողն ու դրան պատասխանող Արցախի հայոց գործերի գլխավոր հրամանատար Ավան-յուզբաշին էր, և ո՛չ Դավիթ-բեկը, որի ուժերը քանակապես մոտ երկու անգամ զիջում էին (շուրջ 20000 զինվոր) Արցախի հայոց բանակին ու դեռևս Սյունիքի ներսում լուծելիք բարդ խնդիրներ ունեին²⁸: Ի դեպ, 1723-1724 թթ. հայ զինվորության չորս խոշոր հատվածները (Արցախ, Սյունիք, Երևան, Նախիջևան) իսկապես նպատակ են ունեցել ստեղծելու միասնական ազատագրական ճակատ, որն Արցախի հայ հրամանատարությանը 1724 թ. սկզբին դեռևս հնարավոր էր թվում՝ «Եւ էս խայերին մէշտեղն Քուրդ [=մահմեդական ուժեր] կայ: Էս խայերն ասում ան, թե... «կուզանք Քուրտին վերէն, քուրտն փչացնենք, որ տեղէն (իմա՝ Արցախից, Ա.Ա.) մինչի Երեսան ողջ խայեր ան՝ Ա [1] կուտառնան»²⁹:

Հայց այս ծրագիրը, տարբեր պատճառներով, իրագործել չի հաջողվում³⁰:

²⁶ «Ժամանակագրություն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանեցի», «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1863, հմր. Գ, էջ 197:

²⁷ Նույն տեղում, Գլուխ 107, էջ 197:

²⁸ Տե՛ս Ա. Մ. Այվազյան, Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ. և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք, էջ 63-80: Դավիթ-բեկի տրամադրության տակ գտնվող մարտիկների ընդհանուր թիվը ճշտել ենք 1720-ական թթ. հայոց գործի թվաքանակին նվիրված դեռևս անտիպ մի հոդվածում:

²⁹ APO, II, док. 239, с. 99, Ա. Մ. Այվազյան, Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ., էջ 77-78:

³⁰ Armen M. Alvazian, The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal, p. 46. Ա. Մ. Այվազյան, Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խանությունում 1724 թ., էջ 102-114:

Մեկ տարի անց, 1724 թ. մարտի 13-ին, Ս. Էջմիածնից մի մամակ էլ է հասցեագրվում Արցախ՝ «իշխանաշուք իշխանացադ գլուխ կարգեալ... պարոն Աւան բէկ ուզբաշուն»³¹: Այս մամակը գրված է օսմանյան խոշոր հարձակման մախաշեմին, նրանում Արարատյան երկրի հայության ու ման պարսկական իշխանությունների անուանից շտապեցվում է ռուսական զորքերի խոստացված (սակայն՝ երբեք չիրագործված) առաջխաղացումը: Հետաքրքիր է, որ մամակն ստորագրել է ոչ թե Աստվածատուր Կաթողիկոսը, այլ նրա աթոռակալ Հովասափը. անշուշտ, սրանով դարձյալ փորձ էր արվում հնարավորինս ապահովագրել կաթողիկոսի անձը հետագա հնարավոր բարդություններից:

Տարբեր աղբյուրներից Ս. Էջմիածնի համերաշխությունն ու համագործակցությունը հայ ազատագրական շարժմանը հայտնի էր դարձել ման օսմանյան հետախուզությանը: 1723 թ. ապրիլի 2-ին Էջմիածին այցելած թուրք դեսպանը Աստվածատուր Ս. Համադանցի Կաթողիկոսին (1715-1725) մեղադրում էր, թե «դու էլ մեծ սուլի (=հանցանքի) տէր աս, որ Ըռուստին խետ մին աս դառցել, էսչանք խայ աս կանգընացուցել, որ ասում ան, թէ ԿԻ (60 000) խայ եարաղով հազիր ան (=զինված պատրաստ են կոպելու)»³²:

Այս զաղտնի կապը հաստատում են ման 1724 թ. փետրվարի 25-ին Ղարաբաղից ռուսների մոտ առաքված պատվիրակները, որոնց ասելով՝ հայերի «Արարատյան պատրիարքը (այսինքն՝ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսը - Ա.Ա.) Ղարաբաղ՝ Եսայի Կաթողիկոսի մոտ հաճախակի մարդկանց է ուղարկում ու մամակներով հավաստիացնում նրան՝ նրա հետ իր ունեցած համաձայնության մեջ»³³:

Այս առումով դիտելի է, որ 1725 թ. սկզբին Գիլանից հայկական էսկադրոնի հրամանատարներից մեկի՝ Ռուսաստանում գտնվող հայ ազատագրական շարժման ներկայացուցիչ Մինաս վրդ. Տիգրանյանին գրած մամակից պարզվում է, որ վերջինին գործունեությունը բացահայտվել էր փոքր-ինչ ավելի շուտ, մոտավորապես 1720 թ., ահա այդ հատվածը. «Հայր սուրբ, այժմ ամենուրեք հայտնի եղավ մեր բանը. այսքան տարի ոչ ոք չգիտեր թո խորհրդի և գործունեության մասին, այլ և այն բանի մասին, որի համար դու այդտեղ ապրում ես: Ահա այժմ հինգ տարի է, ինչ մեր բանը հայտնի դարձավ բոլոր դավաճաններին...»³⁴:

Այսպիսով, տարածաշրջանում անսպասելիորեն հայտնված հայկական խոշոր զինուժի կապերը Ս. Էջմիածնի հետ՝ իրանական և օսմանյան տերությունների խոր անվստահությունն էին առաջացրել Մայր Աթոռի նկատմամբ:

Մեկ տարի անց, սակայն, իրադրությունն այլ էր. ռուսները 1724 թ. հունիսին Կ. Պոլսում պայմանագիր էին կնքել Բարձր Դռան հետ՝ համաձայնելով գրեթե ամբողջ Այսրկովկասի և հյուսիսային Իրանի օսմանյան ռազմակալմանը և բավարար-

³¹ АРО, II, док. 228, с. 85-86.

³² «Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնցի». «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1863, հմր. Գ, էջ 196:

³³ "однакож оной патриарх Арапацкой, чрез частую пересылку в Карабах к патриарху Исаяу, письмами обнадеживает о своем согласии с ним" АРО, II, док. 291, с. 206.

³⁴ Աշ. Հովհաննիսեան. Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնց (Ս. Էջմիածին, 1916), էջ 17, 26:

վելով սոսկ մերձկասպյան շրջանների գրավմամբ, օսմանցիները մեծ զորքով ներխուժել էին Արևելյան Հայաստան և հյուսիսային Իրան, Թիֆլիսն ու Վրաստանը առանց դիմադրության անցել էր նրանց վերահսկողության տակ, իսկ հայկական գիմված ուժերը, հույսն սխալմամբ դնելով ռուսական խոստացված առաջխաղացման վրա, լիովին կորցրել էին ճախաձեռնությունը և պարփակվել Արցախ-Սյունիք լեռնային տարածագոտում: Աստվածատուր Կաթողիկոսը, ելնելով փոխված հանգամանքներից, 1724 թ. սեպտեմբերի սկզբին շահ Թահմասպ Բ-ի մոտից վերադառնալով Մայր Աթոռ, խոհեմորեն կատարում է օսմանցիների առաջադրանք-խնդրանքը, այն է՝ ստանձնելով Երևանի բերդի անձնատվության բանակցություններում զլխավոր միջնորդի դերը³⁵:

Աստվածատուր Կաթողիկոսը ջանում էր վաստակել օսմանցիների վստահությունը՝ անշուշտ նպատակ ունենալով Մայր Աթոռի և նվաճված տարածքների հայության շահերի պաշտպանությունը, բայց 1725 թ. հոկտեմբերի 10-ին նա դժբախտ պատահարի զոհ դարձավ³⁶: Սա էլ մի նոր ուժգին հարված էր Էջմիածնի իշխանությանը. Մայր Աթոռն անկաթողիկոս մնաց մինչև 1728 թ. սկզբները, երբ Կարապետ Ուլնեցին (որն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս էր ընտրվել 1726 թ. փետրվարին Կ. Պոլսում) վերջապես ժամանեց Էջմիածին³⁷:

Վերը թվարկված հանգամանքների բերումով՝ 1724-1728 թթ. Էջմիածինը պարզապես ի վիճակի չէր կատարելու իր սովորական կառավարչական գործառնությունը և որևէ լուրջ մրցակցություն առաջարկելու Կ. Պոլսի պատրիարքությանը, որի գերհեղինակավոր Հովհաննես Կոլոտ Պատրիարքը (1715-1741), օգտագործելով Բարձր Դուռն հետ իր վաղուց ի վեր մշակված կապերը, շարունակում էր քրտնաջան աշխատել թե՛ օսմանցիների նվաճած պարսկական նոր մահաճգներում, թե՛ կայսրության նախկին սահմաններում ապրող հայության օգտին:

³⁵ St'u Judasz Tadeusz Krusinski. The History of the Late Revolutions of Persia. Vols. 1 and 2. New York, 1973 (Լոնդոնի 1740 թ. հրատարակության վերատպություն), Vol. 2, p. 178. հմմտ. Արքայազն Երեսնացի. Պատմություն պատերազմացն 1721-1736 թուի: Հրատարակեց Սահակ Մեմենյան. Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977, էջ 31-35):

³⁶ ՉԱՄ, Գ, էջ 801:

³⁷ Տե՛ս ՉԱՄ, Գ, էջ 804. ԱԶԳ, սյուն.1954: